

Раїса Мовчан, канд. філол. наук

«Морозів хутір» Уласа Самчука

Символічно, що з п'яти дітей у селянській родині Самчуків вижив лише він, саме той непокірний хлопчик, «босяк-ледащо», що не вмів, не хотів працювати біля землі, а настирливо тягнувся до книжки і з 17 літ почав «шалено писати». Так само символічно, що в 1924 р. не добрався до свого омріяного міфічного Києва — там спочатку «бушувала Україна Скрипника й Хвильового», а потім правив кривавий бал «чорний ворон». Отже, його щасливо оминула трагічна доля В. Підмогильного, М. Куліша, Є. Плужника, так само як і Ю. Яновського чи О. Довженка. Чи не тому саме йому випало правдиво й глибоко розповісти новому світові про свій давній, з діда-прадіда селянський «морозів хутір», цю своєрідну духовно-космічну українську цивілізацію, що в ХХ столітті була брутально і безповоротно поруйнована?

Закономірно, що тема українського села як наскрізна і постійна (хоч, звісно, не єдина) в національній літературі в різні періоди її розвитку мала відмінні стильові інтерпретації. Однак, ця тенденція була досить плідною, бо кожна з запропонованих інтерпретацій у цілому доповнювала й відповідно конкретизувала своєрідний універсальний портрет українця в інтер'єрі світової літератури, таким чином репрезентуючи в ній літературу українську. Причому діапазон цих інтерпретацій досить широкий: від травестійних описів «подорожей Енея в часі» і просторі «житейського моря» (за В. Шевчуком), сентиментально-реалістичних характеристик Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, романтизованих героїв і героїнь Т. Шевченка, стихійного бунтарства Чіпки Панаса Мирного до модерністичної експресивності «мужицької розпуки» В. Стефаніка, новітньої міфологізації Ольги Кобилянської, неоромантизму та імпресіонізму М. Коцюбинського, а також до психологічної заглибленості Г.

Косинки, пантеїзму М. Івченка чи, скажімо, соціально-ідеологічної заангажованості А. Головка. Звісно, цей ряд можна було б продовжувати аж до нашої часу. Однак, і на цьому тлі, так само як на тому, що передувало творчості Уласа Самчука, його доробок виглядає досить вагомо і своєрідно.

В його розлогому контексті роман «Морозів хутір», що є першою частиною трилогії «Ост», заслуговує на особливу увагу, бо, враховуючи його образно цілісну, ідейно викінчену структуру, може вважатися самостійним твором. У загальній еволюції прозаїка «Морозів хутір» уособлює найвищий злет його таланту, своєрідний апофеоз, після якого Улас Самчук вже не мав такої вибухово-експресивної енергії думки, підсвідомого чуття митця, що в міцний вузол знову гармонійно поєднала б цілий комплекс різноманітних буттєвих і метафізичних проблем української людини. Свідчення тому — дві наступні частини трилогії «Темнота» (1957) і «Втеча від себе» (1982).

Прикметно, що до «Морозового хутора» він прийшов через повісті «Кулак» (1932), «Марію» (1934), трилогію «Волинь» (1932-1937), вже в цих творах художньо апробовуючи вічний, власне архетипний міф «українського хутора», як своєрідної етно-культурної цивілізації, породженої ментальністю нації, а також давнім, поширеним ще в часи козацтва, хутірським способом ведення господарства. Тому авторський задум до «Волині» («Мені хотілося внести в нашу побутову літературу трохи філософської і проблемної тенденції, дати повніший і точніший образ нашого села, аніж це робилося до цього часу» [1]) можна вважати універсальним до всієї творчості, ключовим у стилетворчих пошуках прозаїка. Але цей задум зовсім безпретензійний. Деякі дослідники називають Самчука «традиціоналістом і людиною попереднього століття» тільки через те, що в своїх маніфестних статтях мурівського періоду («Велика література», «З книги биття», «Відкритий лист до д-ра Остапа Грицяя») він вважає, що література «покликана...відображати життя, нести в собі моральну істину» [2]. Самчук справді намагається йти шляхом традиційної реалістичної прози. Але той життєвий матеріал, за який він береться в «Морозовому хуторі», не просто вимагає глибшого розтину і масштабності охоплення, уважної і принципової концентрації на «історичній документації явищ», «заглиблення в національну психологію» [3], притаманних також для інших українських прозаїків «мурівського

середовища», він диктує ще й внутрішній зміст, який, вступаючи в гармонійні «стосунки» з художньою формою, значно модернізує стильову манеру, дає їй новий «подих».

Звичайно, має рацію Я. Розумний, що основним джерелом «Самчукових мотивів» (і в «Морозовому хуторі» також) вважає «крах державних українських аспірацій та революційних ілюзій значної частини української інтелігенції», «пореволюційне послідовне нищення української духовної й фізичної субстанції», «травми, що спричинили ряд аномалій у психології й поведінці народу», «болі акліматизації пересаджених у чужий ґрунт людських організмів» [4]. Згадаймо, що «Морозів хутір» був написаний наприкінці сорокових у Німеччині, а надрукований 1948р. в Регенсбурзі у приватному видавництві Михайла Борецького. До речі, редактором цієї першої частини «Осту» був Михайло Орест, блискучий стиліст і знавець української мови, а художнє оформлення зробив Я. Гніздовський. Отже, в час виходу роману Улас Самчук уже мав можливість з відстані часу, такої необхідної для якості прозового жанру, оцінити й глибоко проаналізувати весь блок українських пореволюційних проблем, так само як і стати сучасником таких національних катастроф як розкуркулення, голодомор, репресії тощо. Як український інтелігент, він, звичайно ж, зробив для себе відповідні висновки. Але як людина високоосвічена й ерудована, не міг не побачити типовість української ситуації у світовому масштабі, своєрідний український варіант вічних проблем націй під агресивним наступом тоталітарних режимів (падіння українського Риму). Думаю, що це дало йому досить серйозний аргумент для поєднання в «Морозовому хуторі» національного й загальнолюдського. Події, що відбуваються на Морозовому хуторі під Каневом (тобто в самому центрі України, в її серці, бо ж недалеко знаходиться могила національного генія — звернемо увагу на цю символічну деталь) переростають реалістично конкретне зображення, стають репрезентантом універсальної картини світу, символічно уособлюють вічну складну боротьбу нового зі старим. Для світової літератури це творення універсальної картини світу (згадаймо хоч би «Мандрі в деякі віддалені країни світу Лемюеля Гуллівера» Дж. Свіфта) за подібним принципом загальновідоме.

Цю непросту діалектику взаємовідносин старого з новим Улас Самчук зумів продемонструвати на досить високому

реєстрі філософського і соціального, естетичного і психологічного, навіть політичного мислення — як, скажімо. О. Довженко в своєму архітворі, кіноповісті «Земля». Там також прихід в українське село нового життя супроводжується кривавими колізіями. Парадоксально, але факт: Василь Трубенко першим сідає на диво-машину — трактор, що уособлює собою нову цивілізацію, нібито новий і нібито прогресивний світ, але він же, хто так натхненно (як і його нічний танок на сільській вулиці) підхопив естафету нового світу, саме він так жорстоко і несправомірно гине. Чому? — це «вічне» шекспірівської сили питання О. Довженко залишив для глибших роздумів-відкриттів своїм сучасникам і нащадкам. Так само відкритим залишає своє питання в «Морозовому хуторі» і Улас Самчук: чому нове стає обов'язково руйнівною, смертоносною силою? На ньому можна було б поставити крапку, бо цього вже було досить для того, щоб цей твір на здавалось би такому вже збаналізованому життєвому матеріалі (1948-ий же рік!) став справжнім українським архітвором.

Безперечно, «Морозів хутір» — антиутопічний, антиутопічний твір, тому й основа його естетики — ідеологічна, хоч і не превалююча. Це означає, що ідейно-світоглядні, гуманістичні колізії, що є наскрізними, цементуючими, тут тісно переплітаються з морально-етичними та психологічними. В цьому плані романи У. Самчука вписуються в контекст прози І. Багряного, Д. Гуменної, Т. Осьмачки, В. Барки, тобто всієї еміграційної української літератури з її викривально-засуджуючим тоталітарний режим пафосом, культом сильної особистості, ностальгічними емоційними переживаннями.

Якщо повернутися до «Морозовою хутора», то варто зазначити, що цей твір особливо «рідниться» зі «Старшим боярином» Т. Осьмачки та «Тигроловами» І. Багряного. Бо ж новітньо міфологізований спосіб життя мешканців хутора «терновського панотця Діяковського» («Старший боярин») чи відірване від звичного «фізикального» (як називає його В. Барка) світу життя родини Сірків на Зеленому Кліні («Тигролови») — це не що інше, як представлені в різному стильовому виконанні моделі того самого українського хутора як особливого духовного космосу нації, з самого початку приналежного до її плоті, найточніше відбиваючого її іманентну суть. Тому існування такого хутора означає повноцінне життя нації. Якщо звернутися до історії, варто згадати, що

славнозвісна столипінська земельна реформа, спрямована на створення в Росії цілої системи хутірського (а в пізніших варіаціях, успішно здійсненого в сусідніх європейських країнах фермерського) господарювання, мала народити в свідомості російського селянина ідею хутора, для українського ж означала її *світоглядне відродження* в ХХ столітті. Пізніше, в 1939 році Є. Маланюк запише в своєму пражському щоденнику: «В УССР нищать десятки й сотні тисяч хуторів (значить, ще трималися: «Великі у малому») українських. Так, хутір — це була основа й форма. «Хуторянин» — зовсім не образлива назва, а фактор національної культури зі плюсами й мінусами, котрому треба бути Українцем, — без цього не буде України» [5].

Отже, руйнація українського хутора означала руйнацію, знищення української душі — це розумів Улас Самчук і глибоко переживав, відчуваючи власну безсилість щось кардинально змінити. Під час другої світової війни він мав змогу відвідати рідні волинські краї, зустрітися з родичами — біль поглибився. Чи не він з'явив ось такий запис у мемуарах письменника: «Соромно за нас, за наш світ, за більшовизм, за Леніна, за Маркса. Хотілося в когось просити вибачення, до когось апелювати...Здавалося, як легко було з нашої людської маси зробити людей, народ, націю. Приклад Тилявки, Балабів, Андрущуків, Буханів. Чи не могла з цього постати Данія, Англія, Америка? Але на місці того ця тотальна, універсальна духовна і фізична руїна. Кому і для чого це потрібне? Чому ми найкращих наших людей знеславили, покарали, вигнали? За їх розум, за їх ініціативу, за їх труд. Чому віддали життя в руки ледарів, бідних духом, хворих і немічних, яким треба було допомогти, але яким не можна було віддавати в руки керма правління?» [6]. І чи не той біль спонукав Самчука знову повернутися до мотиву-ідеї українського хутора, що, власне, завжди був епіцентром його світоглядно-художнього всесвіту? Він навіть не побоювся самоповтору, а ризик такий, безумовно, був, ідея могла бути збаналізована традиційною формою реалістичного письма. Очевидно, це розумів автор і тому особлива увага в романі звернена саме на форму, на її модернізацію. В чому вона полягала? Зупинимось на цьому питанні трохи детальніше.

Всі основні події відбуваються на хуторі старого Григора Мороза. Герої можуть лише на короткий час від'їздити з нього (на навчання, до церкви, для побачень чи прогулянок,

наздоганяючи нападників, на виклик в органи влади тощо), і обов'язково як блудні сини час від часу повертатися. Виняток лише для найстаршого брата, *сина-первістка* Сопрона, *багатодітна* (деталі, що значеннево розшифруються в сюжеті наступних частин трилогії) родина якого живе в Хабаровську. Сопрон приїхав лише перевідати рідню, відчувається, що він *уже назовсім* відірваний від хутора, найголовніше — втратив із ним духовний зв'язок. Це підкреслює автор, час від часу звертаючи погляд на сум Сопрона за дружиною і дітьми — *дума його тут відсутня*, він думкою перебуває в далекому Сибірі, тому закономірні його надії на більшовиків, Леніна, що «знайде вихід», щоб «втримати єдність» Росії [7].

Події відбуваються в короткому часі, що конкретно вказаний, — пізня листопадова осінь 1918 — розпал літа 1919. Водночас це ще й умовно-символічний час, обмежений автором від Різдва до Великодня. В християнстві це відлік особливий: народження нового життя, жертвовно-гуманного, яскравого, глибокі страждання в ньому, навіть смерть, як спокута за всі людські гріхи, але все це завершується апофеозом воскресіння, що має найвищий сенс у духовному житті, можливо, заради якого варто народитися і страждати. Таким чином, зосереджуючи всі зображувані події в такому невеличкому, але духовно потужному часовому просторі, Улас Самчук і їх підносить у рівновеликий ранг метафізичної наповненості, особливо випробувальної перспективи. Він уже наперед знає, що такої перспективи не буде, потужний духовний космос українства буде зруйновано, але цей умовний стильовий прийом напрочуд випрозорить саму ідею хутора, надасть їй глибокого символічно-узагальнюючого змісту.

На особливість цього часу, його вирішальну значущість вказується вже в першій сцені роману: урок в канівській школі, на якому Василь Мороз (син Івана), розлютившись на свого товариша Андрія, жбурляє в нього чорнильницю, але вона несподівано «летить та вдаряє в карту Європейської Росії, що висить за кафедрою на стіні», «геть чисто змазує Центральний край», а з самої карти ««повільно стікають чорні слюзи» (с. 8). Яскрава алегорія цієї реалістично описаної сцени прочитується відразу, але глибший її підтекст розкриється лише в цілісному контексті усіх інших подій роману. Ця сцена — перша вдала «петля» прозаїчного витвору, такі символічні «петлі»-сцени, розсіпані по всьому тексту, ущільнюють його, в'яжуть у єдину викінчену структуру.

Отже, напередодні різдва на хутір повертаються всі сини Григора Мороза: Сопрон з Хабаровська, Іван з царського полону, Петро з Києва, Андрій з Черкас, де вчиться в класичній гімназії. До доньки Тетяни, що господарює разом із батьком, приїздить з Канева подруга Мар'яна, що дуже скоро стане дружиною Івана, але поки що ніхто цього ще не знає. Взагалі всі події тут розвиваються досить швидко, напружено-стрімко («час женеться, мов дика візія, вперед» (с. 434), дійство часом робить несподівані повороти, хоч у цілому має добре продуману логічну послідовність, чого вимагає прозовий жанр. Відпускають з навчання і Василька — він уперше після довгих літ розлуки зустрінеться з батьком. Гостюватимуть, а отже братимуть участь у подіях на хуторі, ще чимало дійових осіб. Серед них особливу роль відіграватиме капітан царської армії Микола Іванович Водяний, який служив у Волинському полку і був «перший, можна сказати, хрищенник революції» (с. 31), а невдовзі очолить національно-визвольний рух на Канівщині, до нього приєднається і Тетяна Мороз. Буватиме тут з родиною затятий прихильник «єдиної неподільної», шовіністично настроєний канівський учитель географії і директор школи Афоген Васильович — це саме він болісно переживав сцену понівечення Васильком (а точніше самою історією) карти «Європейської Росії». Українську інтелігенцію представляють граф Демідов, лікар Микола Степанович Лоханський, його діти Мар'яна та Ольга. Перелік цей можна продовжувати — Улас Самчук «населяє» роман великою кількістю людей різноманітних ідейних, політичних, світоглядних уподобань — вони часто сперечаються між собою, думають уголос і внутрішньо, також людьми різних соціальних станів (старий Мороз має також найнятих робітників, прислугу в домі, кумів, родичів і сусідів). Але відчувається, що соціально-політичний розріз подій цікавить автора лише як необхідне реалістичне тло, він подає його максимально об'єктивно, часом лише безоціночними натяками, штрихами, не стаючи на бік будь-кого. Водночас цього цілком достатньо, щоб достовірно й точно передати загальні обриси ідеологічно-політичної обстановки на Україні в кінці 1918-1919 рр. Красномовний натяк на складні перипетії тієї обстановки, часом до фатального трагічні, що вже відтворювала в різних жанрах попередня українська література (М. Хвильовий, П. Тичина, Ю. Яновський, М. Куліш, В. Винниченко, О. Довженко), звучить вже на початку твору. Йдеться про те, що

брати Морози, сини одного батька, які народилися тут, на хуторі, розійдуться в житті різними шляхами, бо «кожний з них творить заокруглену цілість» (с. 34). На це натякає автор вже на початку роману: «Здається, ті люди росли в різних земних широтах і зріли в різних температурах. Такі у них різні погляди, смаки і вподобання. Але все-таки вони походять з одного кореня. Вони тільки постійно розходились по різних місцях, жили один від одного далеко, знаходились у відмінних середовищах» (с. 34). Поступово дізнаємося про те, що лише Іван схильний до хліборобської праці, він має намір залишитися на хуторі, щоб господарювати по-новому (і це неодноразово підкреслюється в тексті). Петро — художник, професор Київської академії мистецтв, Андрій готується стати письменником, Тетяна вже почала вчитися на лікаря в Петербурзі (С. 34). І, мабуть, тому, що «все ж таки вони походять з одного кореня», є представниками одного народу, Улас Самчук зводить, можливо, встанне всіх разом — їх об'єднує зараз рідний хутір на чолі з поки що живим, хоч старим і хворим батьком. Зводить, щоб повноцінно втілити ідею «морозового хутора», цього окремішнього, але самодостатньо розвиненого духовного центру нації, що є серцевиною загалом потужного українського всесвіту. У. Самчук ставить собі за мету розкрити цей всесвіт, його велич, розмах і глибину, що полягає не лише в щоденній, важкій селянській праці (це було показано у «Волині»). Він показує апофеоз розвитку українського духу, носіями якого є ці конкретні люди: творці, художники, поети життя.

Отже, вся увага прозаїка зосереджується на показі життя хутора в складний і тривожний час української історії. Але поки що автор оберігає хутір від зовнішніх посягань («І ось вони знов разом. На дворі дощ і революція, але тут у них ясно, тепло і приємно» (с. 34). Час тут мовби зупинився. Все вимірюється якимись іншими, не підвладними земним законам, категоріями: всі атрибути буденного життя усуваються на другий план і починається пишне, по-справжньому святкове дійство, в якому бере участь насамперед людська душа, її настрій, емоцій, почуття — починається своєрідний «бал під час чуми». Ми вже знаємо, що *десь там* зроблено революційний переворот, що *десь там* влади змінюють одна одну — все це зовнішнє життя поки що час від часу лише одлунує до хутора далекими чи й близькими вибухами, пострілами, спалахами пожеж. Про те далеке життя, звичайно, плетуться постійні

розмови, але герої роману зараз ще не ставлять перед собою всерйоз проблему вибору, часом складається враження, що вони нею не переймаються зовсім. Поки що вони живуть вищою «сферою»: наприклад, урочисто їдуть до церкви перед Свят-Вечором (Самчук детально виписує весь цей святочний ритуал), разом із багатьма приїжджими гостями святкують Свят-Вечір, Різдво, Новий рік, Водохреща, «сорок святих», Благовіщення, вербну неділю, Великдень — все життя на хуторі підпорядковане законам християнства і законам природи. Живуть також «сферою» почуттів: вони закохуються, фліртують, залицяються, страждають від ревнощів і розлук, навіть одружуються (Іван з Мар'яною). Вони часом постають перед моральним вибором, почуття їхні переплітаються і перехрещуються — все тут відбувається так, як може бути в реальному житті. Письменник розгортає цілий калейдоскоп розкішних сцен: катання на ковзанах і лижах галасливим молодим товариством, вечірня поїздка Мар'яни та Івана до зимового лісу, святкування в лісі Водохреща, мандрівка юної Ольги, тієї, що «хоче горіти...як метеор» (с. 433) до весняного луку в день повернення Андрія додому...Всі вони виписані легким, акварельним стилем, без обтяжливої монотонності, притаманної Самчукові в інших творах, скажімо, у «Волині» чи «Марії». Це створює життєрадісну атмосферу, підсилює «ефект присутності», що є ознакою справжньої, класично-традиційної прози. Часом такі уривки нагадують мистецькі полотна, де чи не найпершу роль має гра світлотіней, переливи кольору, в цих сценах до кольору долучаються ще й ледь вловимі звуки, запахи «живої плоті», що передають настрої і стан душі. Ось, наприклад, така сцена: «Як це дивно, що час не хоче зупинитися, що сонце біжить небом, мов боса дівчина через луг, що стає воно над осоками Дніпра і що треба вертатися! Ольга простує низом, понад лугом, дорожиною, що гнеться луком довкола морозівського острова. Там, де мала криничка з кадібцем, повна прозорої рідини, з лапатами водяними павуками, Ольга зупиняється відкидає спідничку, сідає на цєбрині кадібця, черкає долонею криштал води і п'є. Фу! Хитає головою. Насторожено давиться, бачить чорного птаха, що висить на стеблині, і їй смішно. — Киш! — махає рукою Ольга, птах пурхає і, лаючись, тікає в щілину між уваром та небом» (с. 571). Ольга вибігла сюди, чекаючи на Андрія, вона вся у передчутті щастя, радості від зустрічі з коханим, тому все довкола сприймається захоплено і піднесено-

оптимістично, так, наче *десь там*, можливо, зовсім поряд може бути небезпека, *десь* несеться вогняний смерч революції, а тут «морозівський острів» — апофеоз повноцінного життя, щастя, молодості і безхмарної перспективи майбутнього. Тут людська душа виводить чисту і високу мелодію, що в'ється аж у піднебесся. Для подібних сцен Самчук не шкодує барв, настрою, фантазії, як і, скажімо, його герой Андрій — згадаймо казково-зворушливе, по-дитячому довірливе й беззастережне святкування Водохреща на лісовій галявині: з обсипанням один одного снігом, біганиною між деревами, заплідуванням очей перед прийняттям сюрпризних подарунків, реготом, радісними вигуками, колядками... Справді, все це буйство життєрадісного, життєпафосного «балу під час чуми», який Самчук щораз «прокручує» в нових варіаціях, тому він не набридає, його вишукуєш і чекаєш.

Так само розкішні сцени прийому гостей у самому домі Морозів. Над усім ритуалом приготування страв, подавання їх до столу священнодійствує — звернімо увагу: обов'язково «в білому фартушку» — усміхнена і напрочуд злагідніла, по-материнському м'яка теперішня господиня Тетяна (пізніше її замінить Мар'яна). Дивовижно, але під пером *цього* Самчука «оречевлюється» умиротворена, по-домашньому затишна, спокійна і велична аж до аристократичності атмосфера таких гостювань. Нею ще раз наголошується на європейськості української нації, її виключній духовності, постійному потягу до краси, гармонії, злагодженості стосунків.

Ця типова українська родина живе насамперед землею, яка є першоосновою всього життя українця — так думає Григор Мороз, засновник хутора. Він вважає, що земля потребує наполегливої праці («Не добудеш з неї зерна, як не буде пролито твого поту» (с. 458), а не визнавати цього — означає легковажити життям, ігнорувати вищі, Божі закони. Його думки продовжує молодий господар, син Іван — єдиний, хто поки що зробив свій вибір («Я буду далі воювати працею» (с. 117), маючи на увазі працю на хуторі, біля землі, бо вона в його сприйнятті та єдина «ідеологія», що не зрадить, те в цей фантазмагоричний час єдине «найважливіше, що може мати людина» (с. 106). Він думає про те, що «Ідеї — туман. Революція — туман. Рано є — ввечері нема», лише земля вічна, вона «дає життя» (с. 117).

Але все це не означає, що українці приземлено-прагматичні, навпаки (і про це все попереднє українське

мистецтво), це також творці, поети. По-перше, праця на землі для них — це своєрідне священнодійство, невід’ємна частина духовного життя, а не засіб фізичного існування. А по-друге, споконвіку українці виявляли хист до різних видів мистецтва. Самчук особливо акцентує цю думку, розповідаючи про родину Морозів. Вона, до речі, сприяє тематичному розширенню його художнього діапазону — він перестає бути лише описувачем українського селянства, справді стає «Гомером українського життя ХХ століття». В домі Григора багато книг, оригінальних картин, один із його синів — художник, інший мріє стати письменником. Донька Тетяна, на яку вплинула подруга Мар’яна, «свого часу «пішла на медицину». Але, розповідаючи про це, автор наголошує, що в «Морозів не заведено було займатись такими науками. У них переважно мистецтво й господарство» (с. 43).

Мешканці Морозового хутора, а також їхні гості ведуть багато інтелектуальних розмов, вони шукають відповіді на актуальні питання свого неспокоїного часу і питання «вічні»: про революцію, майбутній новий світ і теперішній, соціальні проблеми, реальне життя й політику, про українську державність, мову, культуру, мистецтво, про свою ментальність, про стосунки Росії й України, про суспільні устрої, навіть про те, як виникло на землі життя. Після романів А. Кримського, В. Підмогильного та В. Домонтовича «Морозів хутір» — це ще й блискучий зразок української інтелектуальної прози, бо роздуми героїв вголос звучать природно (хоч часом, звичайно, вони збігаються з авторовими), з вуст інтелегентних людей, яким такого рівня міркування притаманні. Тут також нема безапеляційних однотипних прогнозів — герої Самчука постійно перебувають у полоні саме пошукових роздумів. Так, як вони поспішають шалено, пристрасно, «широко» жити», ніби востанне насолоджуючись життям, коханням, молодістю, природою, відчуттям себе її невід’ємною часткою, так і намагаються наостанок досхочу наговоритися, віднайти відповіді на найсакральніші власні питання (у кожного свої?). Всі їхні душевні поривання спрямовані вперед, у майбутнє, хоч над ним вони особливо не задумуються, бо не можуть уявити його інакшим, поза тією буттєвістю, що витворена довготривалим владарюванням над ними хутора — згадаймо, що ніхто з героїв не допускає його знищення, а якщо такий здогад чи

передчуття якимсь чином проривається в свідомість, кожен намагається не допустити їх розгортання.

Мабуть, це тому, що кожен з героїв настільки асоціює себе з хутором, що усвідомити його знищення означає те саме, що сприйняти руйнацію і себе: коли в дім уриваються «комбеди», починають скрізь нищпорити, «старому здавалося, що це порпаються брудними пальцями в його душі» (с. 447).

Відповідно і хутір постає в романі як живий організм, що хоч і має свої закони, традиції, звичаї, мораль, але чутливо реагує на настрої, емоції своїх мешканців. Наприклад, коли розлетілися в різні краї діти Григора, тут стало «тінно, навіть коли світило сонце» (с. 41), а коли всі збираються разом, він сам починає світитися на тлі темної осінньої ночі. Його можна відчувати, бо це «тіло має свою незаперечну душу, дихає своїм диханням, чує, бачить і розуміє» (с. 105) — так сприймає хутір Іван відразу по поверненні з полону. До нього можна тікати, він захистить і зігріє: малий Василько це знає, тому й так поспішає темної ночі: «Як приємно і радісно підходити до цього місця на землі! Василько вже не раз це пережив. А зараз йому здається, що він виривається з якогось мокрого, темного підземелля і біжить туди, де всемогутній дід, де тітка Таня і так багато світла, тепла та різних добрих-предобрих речей» (с. 22-23).

Але з конкретного, цілком опредмеченого й оживленого образу поступово хутір перетворюється в образ-символ, що так само переростає в універсальну картину світу, усталеного, традиційного, випробуваного різними перипетіями, але незмінного в своїй іманентній суті (як уособлення духовності нації). Це відчуває навіть його творець, старий Григор: «Підходив до свого хутора. В його очах цей шматок землі робиться якимсь символом. Ось ростуть ялини, які він садив своїми руками. Біліють стіни будинку і зеленіє бляшана стріха, і стоять великі будівлі, і стоять дерева, і все огорожене. Це найкращий хутір з усіх хуторів довкілля, і коли досі Григор цього не бачив, то тепер йому дуже добре все це видно...» (с. 442). Але найцікавіше, що до цього висновку він приходив саме тоді, коли його за це «діло рук своїх», це довершене творіння звинувачують, хочуть навіть карати, як за важкий гріх (більшовики готують розкуркулення). Автор завершує цей сумний і несподіваний здоровому глуздові «пасаж» ось таким резюме, що однаково належить і йому і його героєві, — «Дивні, дуже дивні діла на світі творяться!» (с. 443).

Але ці «діла» вже почалися давно, просто ніхто з мешканців не хоче їх пускати в душу. Йдеться про революцію. Для Тані, наприклад, це руйнація і хаос. Для багатьох — невідомість, якась божевільна фантасмагорія, для графа це «сліпа, позбавлена логіки енергія (с. 355), некерована стихія емоцій, деякі (як лікар Микола Степанович) вбачають у ній знищення почуття приватної власності. Але все це тільки роздуми про революцію. Вперше впритул стикаються з нею Андрій і Мар'яна, коли разом поїхали до лісу під час весілля. До цього часу революція лише відлунувала на хутір далекою стріляниною, вибухами, пожежними загравами. Тепер вона посягає на зовнішній атрибут українства — українську родину (символічно, що Мар'яна їде до лісу не з нареченим, а з його братом, якого також ніби любить, тобто з самого початку присуття тріщина в новостворюваній родині). Від'їжджають один за одним брати, автор підсумовує: «У Морозів починається велике розвантаження. Відколюється з родини брила за брилою, ніби від розсадженої скелі уламки каменю. І кожна частина кудись котиться» (с. 362).

З розвитком подій напруга зростає, посягання на спокійну, гармонійну атмосферу хутора повторюються все частіше, так само як тепер частіше звучать авторські ліричні відступи, скажімо, ось такі: «В ці саме дні, як по тихих, теплих дівочих спальнях писались теплі листи (маються на увазі листи закоханої Ольги до Андрія — Р. М.), по землі тяжко ступала революція. Від її кроків, ніби відбита крижина, вгиналася планета. Здавалося, що куля землі втратить рівновагу, похилиться — і все, що на ній, мов сміття з вивернутої кишені, посиплеться у безвість» (с. 392). Але ті її «тяжкі» кроки зримо постали під час весілля Мар'яни та Івана, що саме по собі також може сприйматися як народження нового життя, наближення майбутнього. Згадаймо саме такий символічний сенс початку (весілля Шахая) «Чотирьох шабель» романтика Ю. Яновського. А реаліст Улас Самчук одразу позбавляє нас подібних ілюзій, він зумисне підкреслює, що це весілля — втілення апофеозу життя, його повнокровності, його первісної сутності на що посягає якийсь кривавий смертоносний молюх: під «шум і гомін щастя», як пише автор, до покоїв вбігає перестрашена служниця Ганна, за нею, на тлі високих білих дверей (символічна деталь) з'являється спочатку «дуже незвичне ество» — «велика, чорна, волохата папаха...», за нею вриваються інші, подібні «істоти» і

починають ...перевіряти в присутніх їх руки. Цей гротесковий образ під пером Самчука є відвертою пародією на тих, червоних революціонерів, м'ятежних бійців, так пафосно-возвеличено оспіваних пролетарською літературою. Подібне символічне значення має майже ідилічна картина великої ночі, в гармонійну тишу якої раптово вривається крик старої куховарки Морозів Омелянчихи: — «Рятууйте!», за ним до спалень вдираються озброєні грабіжники (супровідники всіх непевних, хаотичних часів). «Світ гние на очах» (519), — алегорично підсумовує кум Григора Мороза селянин Микита.

Подібні події наступають на хутір, наче крижини під час льодоколу. І вже чергові руйначі вдираються в спорожнілий хутір (бо надійшли жнива, всі на полі), Григор залишається самотнім, але ще достойним його захисником, бо з рушницею в руках відбиває напасників. Коли все стихло, з поля, почувши постріли, прибіг Іван, він оглядає брутално порушений лад будинку: «розвалені шафи, розтягнуті Андрійові одяги, книги купами під ногами, розсипані папери» і, нарешті, усвідомлює, що «сюди вдерлася частина того смерчу, що шалено летить над оглухлою землею» (с. 580). Зрозуміло, що цей початок руйнації хутора, так само як і розмонтованого всесвіту, вже безповоротний.

І все ж закінчується роман на такій же оптимістичній, життєствердній ноті, як і починався. В Мар'яни передчасно починаються пологи. Самчук і тут залишається «невиправним реалістом». Всупереч усьому, це все ж народження нового життя. Тому для батька, Івана зараз нема іншого сенсу, аніж цей у всесвітньому масштабі маленький факт, для нього зупиняється час у німому чеканні, зникло навіть небо і земля — як бачимо, письменник не забуває про свою наскрізну ідею хутора, підвладного лише вищій силі і вищим законам буття. Лише останній штрих твору повертає нас до реальності, переплетеної з тим вищим сенсом так тісно: «А день тягнеться довго і вперто. Над клунями, городами, садом, з радісними спалахами викриків, вертко шугають ластівки. Над Каневом б'ють гармати. За кожним ударом земля шарпко здригається» (с. 584).

Література:

- 1 Самчук У. На білому коні //Дзвін. - 1993. - № 2-3. - С. 32.
- 2 Див. : Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. - К., 1997. - С. 246.
- 3 Розумний Я. Улас Самчук //Сучасність. - 1987. - Ч. 12. - С. 30.

4. Там само. -С. 31.
- 5 Панченко В. , Куценко Л. «Євангеліє чужих піль...» Подорож до двох вигнанців.
- Кіровоград, 1996. -С. 60.
6. Самчук У. На білому коні...- С. 66.
7. Самчук У. Ост. Том перший. Морозів хутір. - Регенсбург. - 1948. - С. 31. Далі посилання на це видання, в дужках вказано сторінку.